Євген Паламарчук. Іван Андрієвський
“Зорі трипілля”.
Видавництво “Теза”. Вінниця 2005.

Крізь призму попередньої людності

Питання етногенезу племен трипільської культури досі не з’ясоване. Більше століття історики вибудовують різноманітні теорії, однак жодна з них, на жаль, не має достатньо доказів, які б свідчили на її користь. Зважаючи на складність проблеми, часом виникає чимало запитань. А чи взагалі є потреба дошукуватися етногенезу трипільських племен? Звідки взялася та маса людності, яка в епоху енеоліту заселила межиріччя Середнього Дніпра, Середнього Бугу і Дністра? Де ж прабатьківщина племен трипільців?

Частина науковців схиляється до думки, що трипільська культура виникла завдяки міграціям, інфільтрації (перемішуванню) різних народностей з різних географічних зон, а саме внаслідок взаємодії культур давніх землеробських племен, що прийшли зі Східного Середземномор’я та Балкан, і місцевого, автохтонної неолітичної буго-дністровської культури. Решта вважає, що у межиріччі Дністра та Південного Бугу трипільці з’явилися як повністю сформовані племена.

На нашу думку, найпривабливішою є гіпотеза, за якою попередниками трипільців були племена буго-дністровської культури, що існувала і середині VI – на початку IV тис. до н.е. Територія,на якій селилися буго-дністровські племена, охоплювала середню течію Південного Бугу і значні райони в долині Дністра у сучасних межах Молдови. На Україні – то Вінницька область (села Печера Тульчинського, Скибинці Тростянецького та Скілець Гайсинського районів та інших) та частково сучасні Кіровоградська та Одеська області (поселення Сабатинівка, Саврань, Мельнична Круча). Загалом виявлено та досліджено залишки близько 60 поселень буго-дністровських племен.

Буго-дністровська культура, найраніша на території сучасної України, складалася на основі місцевих мезолітичних племен. Племена Балкан та Нижнього Подунав’я (території, на яких у той час мешкало споріднене середземноморське населення) значно вплинули на буго-дністровців. Кераміка останніх свідчить про їхню етнічну та етнографічну самобутність. У той же час типологічне порівняння форм посуду та орнаментальних схем встановлює генетичну спорідненість буго-дністровських племен з населенням Балкан. У V тис. До н.е. кроманьйонське населення раннього етапу буго-дністровської культури поширюється на південь, поступово втрачаючи балканські та подунайські ознаки та зазнаючи подніпровського впливу. Саме таким чином зигзаго-меандровий орнамент обернувся на геометрично-прямолінійний. Наприкінці V – на початку IV тис.до н.е. буго-дністровська культура, що проіснувала понад тисячу років, припиняє свій розвиток, але не сходить з історичної арени, бо, либонь, взяла участь у формуванні класичної трипільської культури епохи міді. Слід зауважити, що цієї думки дотримується значна частина дослідників.

Буго-дністровські племена – кінець V – IV тис. до н.е.
Трипільці ---------- IV тис. до н.е. – III тис. до н.е.
Кімерійці ---------- кінець II тис.до н.е. – початок I тис. до н.е.
Анти –---------- I тис.до н.е. – початок I тис. н.е.
Східні слов’яни –---------- початок I тис. н.е.

Місце культур-попередниць Трипілля сьогодні певна частина істориків віддає щонайменше півтора десятку нео і неолітичних культур, що сформувалися на обширах від Дунаю до Дніпра.

С.О.Гусєв та інші визначають появу в V-IV тис. до н.е. локально-територіальних груп трипільської культури і серед них ранньоземлеробські: Вінча, Боян, Градешніца, Лендель, Прекукутень, Хамаджія та інші, які на сьогодні достатньо вивчені і дають нам змогу твердити про їх вплив на формування східного варіанта трипільської спільноти на різних етапах її розвитку.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує неолітична культура Боян, що була поширена в IV тис. до н.е. на території сучасних Румунії, Болгарії та Молдови.

Свою назву культура отримала від поселення біля озера Боян в Румунії. Довгий шлях пройшла ця культура. Змінювалась територія проживання, рід занять, тип житла, знаряддя праці, кераміка тощо.

Спочатку у боянців були відкриті поселення у долинах рік, потім вони перейшли від окремих землянок до наземних жител і поселень на підвищеннях.

Основним заняттям боянців були землеробство, скотарство, мисливство, риболовля.

Для культури боян була характерна чорна і сіра лощена кераміка з канельованим, заглибленим і врізним орнаментом, часто заповненим білою фарбою. Пізнше переважали біла фарба і графітний розпис.

Ми підтримуємо думку про те, що культура Боян зіграла важливу роль у формуванні феномена Трипілля.

Ранній період.

Ранній етап трипільської культури тривав близько 400 років – від 4000 до 3600р. до. н.е. За антропологічними характеристиками трипільці цього періоду були пізніми кроманьйонцями: круглоголовими, оцупкуватими, зростом 160-170см. Об'єм мозку сягав 800-1300см3, (порівняйте: у сучасної людини – 1400-2000см3).

У 2-й чверті IV тис. до н.е. у Середньому Подністров'ї та на Південному Бузі мешкало щонайменше 4 трипільських племені, які, попри різницю у рівні суспільного та культурного розвитку, походженні, мові та ідеологічних уявленнях, маль чимало спільних рис, що і вирізняло їх з-поміж решти сусідніх племен.

Первісне розташування трипільської та інших спільнот виглядало, імовірно, так. У Молдові, Румунії, Побужжі та Середньому Подніпров'ї жили споріднені за походженням ранньотрипільські племена, на схід від них і на Дніпровому лівобережжі – племена дніпро-донецької культури, на північному заході України та Волині – мало вивчені енеолітичні племена, на південному заході України та у нижньому Подунав'ї – племена гумельницької культури, близькі до ранніх трипільців. Можливо, взаємини трипільців та сусідніх племен ініціювали своєрідний конгломерат культур, які засвоїли основні досягнення трипільців у господарстві, культурі, ідеології. З найдавніших часів на території України перехрещувались різні культурні впливи: дунайці дали зразки поліхромної кераміки зі спіральним орнаментом, кавказці – металеві вироби. Про взаємини трипільців та інших груп стародавнього населення свідчать і різні антропологічні типи носіїв трипільської культури.

На ранньому етапі розвитку трипільської культури сталися кардинальні зміни у господарській діяльності. Мотичне землеробство виникло у межиріччі Південного Бугу та Дністра на межі V-IV тис. до н.е. Замість блукати у пошуках дичини, трипільці осідали на чорноземах. Так з'явилися їх довгочасні поселення. Щоправда, продуктивність праці залишалася вкрай низькою. Скрупульозне моделювання процесу обробки грунту дає підстави твердити, що кістяною чи роговою мотикою одна людина в змозі була обробити

150-200м2 землі за день.

Завдяки застосуванню первісного рала відбувся перехід до орного землеробства, підвищилась загальна рільнича культура, виникла можливість переходу до перелогової системи землекористування. Хоча у північних трипільських племен переважало вирубне землеробство: у лісовій зоні вирубна, або підсічнала чи не єдиним способом освоєння нових площ під посіви. Археологічні розкопки свідчать про найрізноманітніші види хліборобських рослин: пшеницю, просо, ячмінь. Окрім того, вирощували мак, льон бобові, фрукти. Саме з рільничим календарем тісно пов'язані старовинна міфологія та обрядовість.

На Україні досліджено понад 1000 трипільських поселень та могильників. Майже у кожному з них знайдено таку важливу деталь господарської діяльності, як кам'яну зернотерку, що також свідчить на користь традицій землеробства. Про високий рівень розвитку та поціновування цієї галузі свідчати давні та надзвичайно різноманітні словотворчі форми та позначення частин тіла, знарядь праці, ступеня спорідненості. Наприклад: рука, нога, голова, плече; земля, серп, плуг, ніж; мати, брат, сестра тощо. Саме вони дають змогу до процесу вивчення трипільської культури долучитися і лінгвістам.

Не може не вразити унікальне у світовій культурі явище: що п'ятдесят-шістдесят років трипільці спалювали свої помешкання. Можливо, вчиняли так через виснження грунтів, а потім шукали нові землі. Попри переваги землеробства (при активній участі людини воно, як і скотарство, дає змогу регулювати продуктивність праці), ранні трипільці ще довго зберігатимуть такі традиційно неолітичні форми господарювання, як збиральництво, рибальство, мисливство. Полювали на благородного оленя, косулю, кабана, рідше на лося і тура, на різних хижаків (ведмедя, лисицю та ін.), гризунів (бобра, зайця, білку) та птахів. Розселення ранніх трипільців поблизу річок, мабуть, дало поштовх виготовленню перших човнів та сітей, неводів, ятерів. Ловили у річках веризуба, щуку, судука, сома, карася та іншу рибу. Їли двостулкових молюсків з прісних водойм.

Окрім землеробства, трипільці займалися приселищним скотарством. Розводили переважно велику рогату худобу, коней, кіз, овець, свиней, домашню птицю. Під випас ішли плата та оболоні. Опріч того, ранні трипільці знали чи не сотню інших господарських занять. Виготовляли різноманітні знаряддя праці з каменю, кременю, кістки, рогу, знали мідні кинджали, риболовні гачки, гарпуни, шила, прикраси. Трипільці одними з перших у Європі застосували механічний пристрій – ручний лучковий дриль для свердління отворів у різних матеріалах. Величезним попитом у землеробському середовищі користувався серп: крем'яні відщепи у вигляді невеликих пластинок вставляли у вигнуту рогову чи дерев'яну опрву.

Осілий спосіб життя вимагав цілої системи побутового господарства, насамперед, збирання ягід, горіхів, грибів, розвитку ковальської та ливарної справи, садівництва та городництва, технології обробки шкір, виготовлення керамічного посуду, одягу та взуття, прикрас і теракотових статуеток. Особливое місце посідало виробництво зброї, будівництво та облаштування житла, догляд за дітьми і хворими, надання медичної допомоги хворим і пораненим. Великих зусиль вимагало виготовлення свердлильних, ткацьких та гончарних верстатів, зернотерок тощо. Чимало клопотів общинникам завдавало ткацтво, прядіння, збирання та обмолот врожаю, риболовля.

Жіночою справою було приготування їжі з м'яса, сала забитих тварин, риби, овочів, фруктів, горіхів. Малеча, макуть, отримувала тодішні делікатеси із сушених ягід і плодів, бджолині стільники тощо. Оскільки майже в кожному житлі знаходять зернотерки, припускаємо що меління борошна було добре налагоджене і у меню ранні трипільуі мали

хліб, різноманітні млинці, коржики тощо. Виготовляли також різноманітні напої, адже необхідні компоненти були під руками: мед, хміль, плоди, ягоди. Поживним приварком до столу трипільців було коров'яче, козяче та овече молоко, різноманітні молочні продукти, раки, молюски, приправи з листя коріння.

Особлива увага приділялась обрядам та ініціаціям (посвяченню у рівноправне становище з дорослими) хлопчиків і дівчаток, похованням померлих і загиблих у сутичках з сусідніми общинами.

Середній відтинок

Найвищого розвитку племена трипільської культури досягли у 3600-2800 роках до н.е., у так званому середньому періоді, який обіймав більше 800років. Цей час позначений новими досягненнями у господарстві, культурі, ідеології. Середній період енеоліту характеризується двома тенденціями розвитку. По-перше, зросла культурно-етнічна строкатість енеолітичних племен, по-друге, зменшилась питома вага рибальсько-мисливського населення з неолітичним укладом господарства.

На початку середнього періоду трипільські племена перейшли від переважного привласнення готових продуктів природи (збиральництва, полювання, риболовлі) до відтворюючого господарства (землеробства, скотарства). Такі зміни унезалежнили їх від наявності готових продуктів природи. Природно-кліматичні умови спричинювали неодночасність такого переходу: у степовій та лісостеповій частині України він відбувся раніше, на Поліссі – згодом. Частина трипільських общин спеціалізувалася на землеробстві, решта – на скотарстві.

Такий поділ праці сприяв значному зростанню продуктивності праці, створенню на цій основі значних запасів їжі, розвиткові внутрішньообщинного та міжобщинного обміну. З'явилися нові методи виготовлення знарядь праці: пиляння, свердління, шліфування, полірування, відкрито корисні властивості міді. Значно збільшилася трипільська людність (за твердженням дослідників, до 410 тисяч осіб). Відносна перенаселенність змушувала трипільські племена обживати сусідні землі. Тому у середньому періоді на обширах між Дніпром і Прутом мешкало кільканадцять племен і щонайменше чотири великих племінних союзи. Саме у цей час трипільці перейшли від родової до сусідської (територіальної) общини. Зростає роль скотарських середньостогівських племен, взаємини землеробсько-скотарських трипільських племен із дніпро-донецькими рибальсько-мисливськими загострюються.

У період розселення трипільці зводили просторіші житла та поселення. Уперше з'я вилися односімейні помешкання. Збільшилась кількість громадських господарських споруд, де виготовляли знаряддя праці, зброю, займалися литвом та видобуванням міді. Кожне помешкання мало піч, жертовник, розписані фарбами глиняні лави, господарський та побутовий реманент. Багатобарвний розпис жертовників та внутрішніх стін житла – то найхарактерніша ознака трипільської культури Середнього Побужжя.

Найвищого розвитку досягло виробництво самобутньої трипільської розписної кераміки. Орнамент став всезагальним та необхідним елементом, у візерункових схемах з'являються зображення тварин, рослин, людини. Якщо на початку раннього періоду розписна кераміка властива лише буго-дністровському регіону, то у середньому вона поширена в усьому трипільському ареалі, крім, хіба що, Середнього Придніпров'я.

Пізнє трипілля

На пізньому етапі трипільцям доводилося героїчно боронитися від войовничих сусідів.

У другій половині III тис. до н.е. на зміну середньостогівським скотарям прийшли численні скотарські племена так званої ямної культури. Їм вдалося не лише запобігти розселенню трипільців беспосередньо за Дніпро, а й частково витіснити їх із земель у Подніпровському правобережжі. Трипільські племена уперше в історії змушені були залишити свої землі й переселитися на північ, у польські райони, зайняті племенами з неолітичним укладом життя, та на південь, у незвичні для первісних хліборобів степи. У третій чверті III тис. до н.е. з північного заходу прийшла група племен так Званої культури кулястих амфор, які протягом кількох століть заволоділи майже усією територією лісостепового правобережжя.

Трипільське населення зростало, а внаслідок і розміри поселень. Зокрема у Побужжі виявлено гігантські городища поблизу сіл Доброводи, Тальянки, Майданецьке, Небелівка, кожне з яких мало площу близько 400 га. та десь по 2-4 тисячі споруд. Проте це не врятувало трипільців від перенаселення. Тому продовжується колонізація нових земель: на східній Волині, Поліському лівобережжі, у північних районах Середнього Подніпров'я, північногозахідному Причорномор'ї.

Виникали нові племінні групи та союзи, що ускладнювало міжплемінну організацію одного з найбільших на той час енеолітичних об'єднань у східній Європі. Найяскравішими представниками таких груп є племена степового Півдня (усатівські), Волині (городські), Київщини (софіївські), Верхнього та Середнього Подністров'я, середньої та верхньої течії Південного Бугу.

Окремі сім'ї племен Верхнього Подністров'я у межах патріархальних родових колективів виділились у самостійні господарські осередки, що спричинило перевагу однокамерних помешкань. Племена верхнього Подністров'я мали звичні умови життя, ходили у сусідах зі спорідненими трипільськими племенами, не контактували безпосередньо із чужинцями трипільської перифирії, отож, і довше від решти зберігали незмінними традиції господарювання, побуту і культури. Згодом довкілля змінилося і їх також зачепив процес загального культурного нівелювання.

Інакше склалася історична доля трипільських племен Середнього Подністров'я. У середині IIIтис. до н.е. частина з них змушена була залишити свої землі і переселитися у степові райони Північного Причорномор'я. Незвичні для трипільців умови степового півдня виявилися мало придатними для землеробства, яке базувалося на ральній технології. Водгочас причорноморські степи якнайкраще сприяли розвитку скотарства, яке згодом і стало провідною галуззю господарства усатівців. Новонавернені скотарі тісно спілкувалися зі своїми близькими та далекими сусідами. Таким робом усатівська культура набула чимало рис, не властивих решті трипільських племен.

Крім малих, зводили досить великі поселення з кам'яними будівлями, які, можливо, були за міжплеменні та культові центри. Осади свої оточували ровами, деколи у кілька рядів: у таких укріпленнях під час небезпеки люди ховалися разом з худобою. Як і решта пізньотрипільських племен, усатівці займалися різноманітним домашнім та общинним реиеслом. Високого технологічного та художнього рівня в них сягнуло керамічне виробництво, що вирізнялося способом способом підготовки сировини та випалювання, методами та формами розпису, формами посуду тощо. А втім ус Ivтис. до н.е. найтиповіші риси трипільського орнаменту втрачаються.

Місцеві майстри виготовляли різноманітні металеві вироби, в тому числі і зброю із сировини, що надходила з Балкано-Карпатського рудного басейну або Кавказу. Найтісніші та найрізноманітніші зв'язки усатівці підтримували з трипільськими племенами Середнього Подністров'я. Зналися степові трипільці на ткацтві та обробці каменю. Усатівські племена відігравали роль південно-західного форпосту: надміру войовничі, вони стримували натиск інших скотарів, зокрема ямників. Однак наприкінці

IIIтис. до н.е. були підкорені цими племенами і згодом асимільовані.

Інший шлях розвитку пройшли пізньотрипільські племена середнього Подніпров'я-найвіддаленіша на північний схід від основного масиву трипільського населення. Попри периферійне розташування, вони підтримували традиції трипільського господарства і культури. Провідними формами господарства залишалися землеробство та скотарство. Помешкання майже не відрізнялися від типових трипільських наземних жител попереднього періоду. Мали постійні взаємини із рештою трипільських плеиен.

Це був період спокійного господарського та культурного розвитку, що закінчився, одначе, перенаселенням. Дати собі ради можна було, освоюючи нові землі на півночі та північному сході. Потрапивши у середовище чужих і ворожих неолітичних племен, нижче за рівнем розвитку, трипільці обирали для поселень місця, природньо добре захищені. Спершу невеликі поселення з тимчасовими житлами обернулися на типові трипільські довгочасні наземні помешкання.

Поступово трипільські племена дійшли до гирла Десни, перейшли на лівий берег Дніпра, заснувавши поселення вище по Десні, ген до Трубежа (поблизу с.Лукашів). Згодом у цьому районі виникло ще одне яскраве родоплемінне об'єднання, назване софіївським (від с.Софіївки поблизу Києва, де вперше відкрито і досліджено пізньотрипільський могильник). Софіївці розвивали землеробсько-скотарське господарство, особливої майстерності досягли у виготовленні серпів з великих крем'яних пластин. Окрім виробництва звичайних для енеолітичних племен знарядь праці та предметів побуту, багато уваги приділяли виготовленню зброї: оригінальним за формою бойовим кам'яним сокирам та молотам, невеликим, добре обробленим крем'яним вістрям до стріл, мідним кинджалам, наконечникам до списів та дротикам. Цей неспокійний час залишав багаті поховання воїнів зі зброєю та з'явив масові родові могильники з трупоспалення – їхня унікальна риса. Спостерігаємо традиційну трипільську антропоморфну кераміку, мідні прикраси-пронизки, підвісні кільця. Є свідчення про взаємини із довколишніми та далекими трипільськими племенами. Наприкінці III тис. до н.е. софіївці таємничо зникають. Можливо, були підкорені та асимільовані племенами так званої середньодніпровської культури.

Іще певний час пізньотрипільські племена в інших районах, зокрема на Волині та у верхньому Побужжі, зберігали особливості культури та побуту. Однак у другій половині IIIтис. до н.е. у матеріальній культурі племен Побужжя, Подністров'я, Подніпров'я спостерігаємо щораз більше нівелювання. Небезпека із заходу (збоку племен ямної культури) ініціювала консолідацію пізньотрипільських племен, що позначилося на однотипності їхньої матеріальної культури. Тривале проживання трипільців на значній території східної та південно-східної Європи призвело врешті-решт до сегментації ареалу, а згодом і до розчинення трипільських племен у складному конгломераті культур, що засвоїли основні досягнення трипільців у господарській, культурній, ідеологічній сферах.